

Zenon Gajdzica

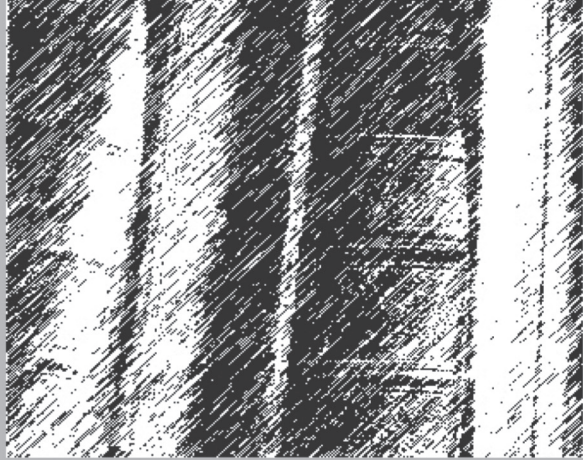
Dystans społeczny wobec osób z upośledzeniem umysłowym jako czynnik determinujący ich marginalizację

Chowanna 1, 83-92

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZENON GAJDZICA

Dystans społeczny wobec osób z upośledzeniem umysłowym jako czynnik determinujący ich marginalizację

**Social distance to mentally disabled people
as a determinant of their marginalization**

Abstract: The text presents the research into social distance towards people with mental retardation in two environments: the multicultural and monocultural ones. The presentation of studies has been preceded by a brief introduction on social concepts of disability, with particular regard for intellectual impairment and the description of distancing in the multicultural environment.

Key words: social distance, mental retardation/intellectual disability, marginalization.

Wprowadzenie

W ostatnich dwóch dekadach pojęcie marginalizacji (rozpatrywanej zarówno jako proces, jak i jako stan) stało się szczególnie użyteczne w rozpatrywaniu sytuacji społecznej, gospodarczej i kulturowej wielu grup ludzi. Szukając uzasadnienia istoty jego popularności w opracowaniach naukowych, zapewne należy zwrócić uwagę na pogłębiające się nierówności społeczne, asynchronię przemian czy szerzącą się kulturę stereotypów. Już pobieżna analiza opracowań ukazujących marginalizację w różnych konfiguracjach zmiennych (Frąckiewicz, red., 2004, 2008; Marzec-Holka, red., 2005) pokazuje, że termin ten bywa odnoszony do osób w gorszej od przeciętnej sytuacji rozwojowej i funkcjonalnej. Określenie to obejmuje więc osoby funkcjonujące w upośledzających warunkach; warunki te mogą być ograniczeniami wewnętrznymi oraz zewnętrznymi. Te pierwsze zwykle wiążą się z niepełnosprawnością, a ich istotą są deficyty, zaburzenia funkcjonowania organizmu i ograniczony w związku z nimi potencjał rozwojowy oraz funkcjonalny osoby. Drugie zaś — ograniczenia zewnętrzne — są wynikiem trudnych okoliczności środowiskowych związanych z deprywacją potrzeb ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Bywa, że oba czynniki — wewnętrzny i zewnętrzny — nakładają się na siebie i synergetycznie się wzmacniają lub tworzą okoliczności rozwoju i funkcjonowania na zasadzie koincydencji.

W niniejszym opracowaniu w centrum zainteresowania pozostają osoby z upośledzeniem umysłowym, których okoliczności rozwojowe zwykle są następstwem zaburzeń wewnętrznych — centralnego układu rozwojowego. Nie ulega jednak wątpliwości, że rozwój i funkcjonowanie społeczne tej grupy osób bywają znacząco ograniczane, a stan niepełnosprawności pogłębiany przez upośledzające warunki zewnętrzne. To skutek rezerwowania dla osób z upośledzeniem umysłowym marginalizujących ról społecznych, zgodnie z powszechnym przeświadczeniem o ograniczonej przydatności i wydolności osób z omawianą niepełnosprawnością.

Podstawowa teza opracowania została zawarta w stwierdzeniu, że deprecjacja ról jest efektem, między innymi, powszechnych stereotypów, te zaś zwykle są wynikiem barier mentalnych i braku bezpośrednich kontaktów, u podstaw których leżą procesy dystansowania się. Jeśli przyjmujemy, że dystans interakcyjny jest oczekiwaną od partnerów dialogu odległością uzależnioną od ich ról społecznych, kontekstu sytuacyjnego oraz kultury, do której należą (Sztompka, 2002, s. 85), to możemy przypuszczać, że również dystans wobec osób z upośledzeniem umysłowym warunkowany jest czynnikami kulturowymi. Środowisko wielokulturowe, z natury bardziej otwarte, balansujące w obszarze wielu granic

(nie tylko kulturowych, ale także religijnych, ekonomicznych, społecznych), sprzyja skracaniu dystansu. Natomiast środowisko monokulturowe, ukonstytuowane na monolocie tradycji i spójnych dążeniach, dystans zwiększa. Celem tego opracowania jest zaprezentowanie wyników badań dystansu wobec osób z upośledzeniem umysłowym w obu środowiskach.

Prezentacja i omówienie wyników badań zostało poprzedzone krótkim rysem społecznych koncepcji upośledzenia umysłowego oraz charakterystyką obu środowisk.

Společne koncepcje upośledzenia umysłowego w kontekście dystansowania

Ukonstytuowany na kanwie krytyki modelu medycznego społeczny model niepełnosprawności (także intelektualnej) lokuje osobę niepełnosprawną w kontekście relacji społecznych, a jednocześnie ukazuje relatywność samej niepełnosprawności. Istnieje wiele koncepcji uzasadniających tezę o społecznym wzmacnianiu, a nawet konstruowaniu niepełnosprawności. U ich podstaw leży na przykład niewydolność społeczna, relacje mniejszość *versus* większość, dysfunkcjonalność, teoria stygmatu czy dystansu społecznego (zob. np. Speck, 2005; Barnes, Mercer, 2008; Smith, 2008). Teoria dystansu społecznego nawiązuje do trudności w porozumiewaniu się i współpracy, zwykle występujących po obu stronach. Trudności te prowadzą do ograniczenia w zakresie uznania społecznego osoby upośledzonej, utrudniają osiąganie przez nią normalnego statusu społecznego oraz zaniżają poczucie wartości. W następstwie uruchamiają się procesy wykluczania i upośledzania społeczno-kulturowego oraz deprywacja potrzeb (Speck, 2005, s. 229).

Společne perspektywy postrzegania upośledzenia umysłowego wpisują się w ogólne koncepcje niepełnosprawności. Zaczepnięta z tego obszaru geneza upośledzenia umysłowego doskonale widoczna jest w trzech społeczno-kulturowych ujęciach wymiarów upośledzenia Mårtena Södera (1989), które doczekały się wielu interpretacji również w polskim piśmiennictwie z zakresu pedagogiki specjalnej (Gustavsson, Zakrzewska-Manterys, 1997; Krause, 2000; Maciarz, 2005). Pomiżam zatem w tym miejscu ich dokładną charakterystykę. Chciałbym jednak podkreślić znaczenie kontekstu społecznego, któremu w zależności od przyjętego stanowiska Söder przypisuje rolę punktu odniesienia, wyznacznika, a nawet „konstruktora” upośledzenia umysłowego. Człowiek wchodzi więc w interakcje ze społeczeństwem, na mocy których zostaje

zaliczony do grupy osób spełniających szeroko rozumiane wymagania kulturowe lub ich niespełniających (uzus lokuje go poza normą, czyli na marginesie wszystkiego, co przeciętne). W tym kontekście — dopełniając wcześniejsze rozróżnienia Mårtena Södera — można mówić o jeszcze jednym podejściu, zgodnie z którym termin „upośledzenie umysłowe” jest kategorią definiującą pewien wycinek rzeczywistości. Często ujmowany w kategoriach psychicznych (mentalnych), ale pozostający też rzeczywistością społeczną. Akcentowanie tego charakteru pojęcia upośledzenia sprzyja pojawianiu się nowej perspektywy oglądu owej rzeczywistości. W tej perspektywie upośledzenie umysłowe nie jest jedynie kategorią definiującą wycinek rzeczywistości, ale samo jest elementem rzeczywistości — stanowi fakt społeczny (Gustavsson, Zakrzewska-Manterys, 1997, s. 25).

Z perspektywy procesów socjalizacji i wychowania upośledzenie umysłowe łączy się z nabywaniem prymarnego doświadczenia, w wyniku którego powstają lub są wzmacniane sposoby zachowań (wytworzone nawyki podejmowania czynności) ukonstytuowane na wzorach operacji poznawczych i emocjach, te zaś ograniczają możliwości uczenia się i w rezultacie współdecydują o utrudnieniach zwłaszcza w kreowaniu, ale także reprodukowaniu pożądanych społecznie oraz korzystnych personalnie działań w obrębie przypisanych ról społecznych (Gajdzica, 2007, s. 49). Trudno zatem zaprzeczyć, że kwestia dystansu i dystansowania warunkuje nie tylko status, ale także rozwój osób z upośledzeniem umysłowym.

Czynność, proces i stan dystansowania jest jedną z złejszych praktyk dyskryminacyjnych. Jak zauważa Stanisław Kowalik (1999, s. 162—163), polega ono na unikaniu wchodzenia w bliskie kontakty (zwłaszcza nieformalne) z osobami niepełnosprawnymi. Istotą dystansowania jest niechęć wyrażana brakiem zaangażowania emocjonalnego w problemy osób upośledzonych. Efektem psychologicznego dystansowania się może być uchylanie się od udzielania wsparcia, co z kolei bywa wstępem do dalszych praktyk dyskryminujących i stanowi ważny element procesów marginalizowania.

Dystans społeczny a środowisko wielo- i monokulturowe

Dystans społeczny określa tendencję jednostki do zbliżania się do określonych obiektów społecznych lub unikania ich; miarą tej tendencji jest bliskość związku społecznego, do jakiego dopuszcza się dany obiekt.

Jednymi z istotnych czynników warunkujących dystans są czynniki kulturowe (Siuta, red., 2009, s. 71). Można zatem przypuszczać, że środowiska wielokulturowe charakteryzujące się splotem wielu kultur i religii w jednej przestrzeni (Szczepański, 1995, s. 133)¹ będą nieco inaczej warunkowały dystans aniżeli środowiska monokulturowe o utrwalonej, jednolitej kulturze. Wychowanie kresowe na styku kultur (zapewne także w ich tyglu) niesie ze sobą gotowość akceptowania rozmaitych postaw i systemów wartości oraz zgodę na ich współlistnienie, nawet w sytuacjach, gdy do głosu dochodzi ich nieprzystawalność. To z kolei generuje zdolności do tolerancji i umiejętność wpisywania w świat ambiwalencji, pozwalającej na dystans wobec nadmiernej sztywności (Witkowski, 2000, s. 106). Jednak — jak pokazują badania — dystans społeczny dzieci w młodszym wieku szkolnym wobec dzieci innej narodowości niekorzystnie różni się od dystansu wobec rówieśników tej samej narodowości (Ogrodzka-Mazur, 2007, s. 377—379). Oczywiście mechaniczne porównywanie kwestii dystansu w kontekście narodowościowym z dystansem wobec osób niepełnosprawnych czy chociażby ludzi naznaczonych konfliktem z prawem i moralnością jest narażone na błędy braku współmierności kontekstowej. Wszak osoba niepełnosprawna może, ale nie musi być traktowana jako Inna. Zapewne wiele zależy od kultury symbolicznej konkretnego miejsca i tradycji ukształtowanej w toku ścierania się obyczajów i wartości, w tym także kultury wobec niepełnosprawności jako Inności — Obcości „kolonialnej”, czyli ukazującej Innego jako kogoś gorszego, słabszego (Szkudlarek, 1995).

Kategorie Obcych/Innych należą do popularnych w socjologii edukacji międzykulturowej. Zgodnie z koncepcjami zaczerpniętymi z tej dziedziny, nie stanowią one cechy bezwzględnej, przypisanej na stałe konkretnemu człowiekowi czy grupie ludzi. Raczej są to właściwości względne, które posiada się (albo zauważa i uwydatnia) w jednych warunkach, a których w innych się nie posiada (lub nie zauważa) w zależności od sposobu postrzegania obserwatora. Inni/Obcy są postrzegani także indywidualnie. Spostrzeżenia te nie stanowią zatem wiernych kopii odpowiednich wzorów kulturowych, nie ulegają więc prostej reprodukcji w procesie nabywania kultury (Bauman, 1996, s. 49), ale są obciążane doświadczeniami własnymi obserwatora. W związku z tym raczej nie istnieje ogólny (na przykład typowy dla szerszego środowiska) dokładny model postrzegania osoby niepełnosprawnej. Jej obraz jest kreowany indywidualnie

¹ Przykładem takiego środowiska są tereny Śląska Cieszyńskiego oraz przyległe do nich gminy z obszarów powiatu bielskiego i pszczyńskiego. Dokładniej na ten temat: Lewowicki, Grabowska, red., 1998; Lewowicki, red., 1995; Lewowicki, Ogrodzka-Mazur, Szczurek-Boruta, red., 2008; Lewowicki, Grabowska, Gajdzica, red., 2008.

na podstawie sumy doświadczeń własnych i doświadczeń typowych dla konkretnego obszaru kulturowego. Zapewne stąd tak ważna rola stereotypów i uprzedzeń w procesie dystansowania i marginalizowania (Wojciechowski, 2005, s. 29—35).

Nie ulega więc wątpliwości, że w kreowaniu dystansu społecznego wobec osób z upośledzeniem umysłowym środowisko lokalne jest jedną z kilku istotnych zmiennych. Do innych zapewne należą tradycje i stereotypy rodzinne oraz doświadczenie własne ukonstytuowane w bezpośrednim kontakcie z osobami niepełnosprawnymi. To stwierdzenie zapewne nieco osłabia moc sformułowanej na wstępie tezy, ale utrwała jej przynajmniej fragmentaryczną zasadność i jednocześnie czyni badanie dystansu w różnych środowiskach jeszcze bardziej interesującym poznawczo.

Badanie dystansu społecznego

Do najbardziej popularnych narzędzi badania dystansu, przytaczanych w podręcznikach badań społecznych (zob. Babbie, 2009, s. 196—197) należy skala Emory'ego Bogardusa. Służy ona do pomiaru skłonności ludzi do uczestniczenia w — zróżnicowanych co do stopnia bliskości — stosunkach społecznych z innymi grupami ludzi. Opiera się na założeniu, że poszczególne pytania wchodzące w jej skład odznaczają się kumulatywnością (Sołoma, 2002, s. 70). Kolejność pytań tworzy kontinuum: od stosunku ogólnego (luźnego) do zażyłego, serdecznego. Różnice intensywności sugerują konstrukcję pytań, ponieważ osoba, która akceptuje wysoki stopień integracji, będzie też z dużym prawdopodobieństwem skłonna zaakceptować wszystkie możliwe (a więc również mniejsze) stopnie integracji poprzedzające go na liście (Babbie, 2009, s. 196—197). W prezentowanym badaniu wykorzystano skalę Bogardusa. Pytania zostały odniesione do grupy osób z upośledzeniem umysłowym².

Wybór stosowanego pojęcia upośledzenia umysłowego w miejsce niepełnosprawności intelektualnej został dokonany rozmyślnie, ponieważ pierwsze określenie zwykle poddawane jest krytyce jako stygmatyzujące (Krause, 2000; Żółkowska, 2004), co sprzyja polaryzacji postaw.

² Badani zostali poproszeni o ustosunkowanie się („zdecydowanie tak”, „raczej tak”, „nie wiem”, „raczej nie”, „zdecydowanie nie”) do pytań o: (1) wybudowanie domu pomocy społecznej w sąsiedztwie dla osób z upośledzeniem umysłowym, (2) zaakceptowanie osoby upośledzonej umysłowo jako sąsiada, (3) jako współpracownika w jednym pokoju, (4) jako kolegi z klasy swojego dziecka, (5) jako przyjaciela i (6) jako bliskiego członka rodziny.

W badaniu uczestniczyło 100 studentów pierwszego semestru pedagogiki — osób przed kursem programowym pedagogiki specjalnej, który — jak można sądzić — wpłynąłby na dokonywane wybory. Zgodnie z założeniem, respondenci rekrutowali się z dwóch środowisk: wielokulturowego (powiaty: cieszyński, pszczyński i bielski) oraz monokulturowego (powiaty: sosnowiecki, będziński, zawierciański).

Przyjęta zasada redukcji danych (możliwa w stosowanej skali) pozwalała na podsumowanie całej listy na podstawie deklaracji dotyczących ostatecznego, najbardziej nasyconego emocjonalnie pytania. Wyniki przeprowadzonego badania zostały zaprezentowane w tabeli 1.

Tabela 1

**Dystans społeczny
wyrażony w stopniu akceptacji osoby upośledzonej umysłowo
jako członka rodziny**

Środowisko	Stopień akceptacji osoby upośledzonej umysłowo [%]				<i>Chi</i> ²	<i>df</i>	<i>C</i>
	zdecydowanie tak	raczej tak	nie wiem*	ogółem			
Monokulturowe	19	22	9	50	8,716i.	2**	0,295***
Wielokulturowe	32	16	2	50			
Razem	64	32	11	100			

* W tej kategorii została umieszczona także jedna wypowiedź: „raczej nie”. Żaden z badanych nie zadeklarował odpowiedzi: „zdecydowanie nie”.

** W niniejszej pracy przyjęto, na ogół stosowaną w naukach społecznych, wartość 0,05 poziomu istotności (zob. Zaczyński, 1997, s. 39).

*** Współczynnik zbieżności *C* Pearsona opisuje stopień związku w obrębie tabeli (por. Mikrut, 1999, s. 154—155).

Zaprezentowane dane ukazują stosunkowo niewielki dystans respondentów wobec osób z upośledzeniem umysłowym. Warto podkreślić, że jedynie dziesiąta część badanych wyraziła niepewność w zakresie akceptacji osoby upośledzonej umysłowo w najbliższej rodzinie, a zdecydowana większość była ustosunkowana jednoznacznie pozytywnie. Szukając przyczyn takich wyników, można by pokusić się o ich dogłębną analizę w kontekście różnych teorii socjologicznych i psychologicznych, szczególnie tych związanych z przeobrażeniami społecznymi, powszechnym uznaniem prawa do autonomii osób niepełnosprawnych i ich rosnącej obecności w mediach oraz dyskursie społecznym. Jeszcze innym powodem może być zwykła poprawność polityczna. Wszak nadmierne dystansowanie się wobec niepełnosprawnych — zdaniem niektórych — bywa także szkodliwe dla wizerunku osoby dystansującej się. Pozostawiając na marginesie tę dyskusję, uzyskane wyniki trzeba uznać za optymistyczne. Oczywiście należy podkreślić, że dane nie są reprezentatywne,

wszak w badaniu uczestniczyli studenci pedagogiki — osoby, które z wyboru (choć czasem także z przypadku) zdecydowały się na studiowanie kierunku przygotowującego do pracy z różnymi ludźmi. Niemniej jednak celem badania nie była ogólna diagnoza dystansu, a porównanie podobnych grup z dwóch różniących się środowisk. W tym zakresie odnotowano różnice istotne statystycznie. Zgodnie z umotywowaną wcześniej tezą, dystans wobec upośledzonych umysłowo w środowisku wielokulturowym jest mniejszy. Znacznie więcej respondentów z tej grupy deklaruje pełną akceptację osoby upośledzonej umysłowo, a jedynie dwóch badanych ma w tym zakresie wątpliwości.

Ograniczone ramy tekstu nie pozwalają na dogłębną analizę wyników na wszystkich wyróżnionych poziomach. Warto jednak choćby zaznaczyć, że różnice między dystansem obu grup wobec niepełnosprawnych rosną wraz ze wzrostem intensyfikacji zawartej w pytaniach bliskości. Potwierdzeniem tej opinii są dane obrazujące deklaracje na poziomie pierwszego pytania (tabela 2); tutaj różnice między deklaracjami studentów reprezentujących oba środowiska nie są istotne statystycznie, a siła związku wyrażona współczynnikiem Pearsona lokuje się w przedziale „prawie nie nieznacząca”. Podsumowując, można zatem postawić tezę, że środowisko międzykulturowe sprzyja skracaniu dystansu na poziomie relacji najbardziej nasyconych emocjonalnie, natomiast nie warunkuje różnic w odniesieniu do środowiska monokulturowego na poziomach niższych — określonych relacjami nieco dalszymi.

Tabela 2

**Dystans społeczny
wyrażony w stopniu akceptacji budowy w bliskim sąsiedztwie
domu pomocy społecznej
dla osób z upośledzeniem umysłowym**

Środowisko	Stopień akceptacji osoby upośledzonej umysłowo [%]				Chi^2	df	C
	zdecydowanie tak	raczej tak	nie wiem, raczej nie*	ogółem			
Monokulturowe	9	31	10	50	1,777ni.	2	0,133
Wielokulturowe	14	25	11	50			
Razem	23	56	21	100			

* Pięć osób ze środowiska monokulturowego oraz dwóch respondentów reprezentujących środowisko wielokulturowe zadeklarowało odpowiedź: „raczej nie”. Także w tym przypadku odpowiedzi te zostały włączone do kategorii: „nie wiem”. Żaden z badanych nie zadeklarował odpowiedzi: „zdecydowanie nie”.

Zakończenie

Marginalizacja jest zjawiskiem wpisanym w strukturę społecznych nierówności, związanym z niejednakowym dostępem do wielu ważnych aktywności i dóbr (Nowak, Syrek, 2005, s. 233). W odniesieniu do osób niepełnosprawnych marginalizacja często bywa rozpatrywana w kontekście barier, z naciskiem na te związane z dostępem do atrakcyjnych ról społecznych, miejsc pracy czy fizycznym dostępem do określonych przestrzeni (Nowak, 2002; Magnuszewska-Otulak, 2010). Bariery te są bodajże najbardziej widoczne i najprostsze do zdiagnozowania. Nieco trudniej dostrzec problemy związane z dyskryminowaniem, a jeszcze trudniej zjawisko dystansowania. Najtrudniej też przeciwdziałać tym ostatnim. Skracanie dystansu związane jest z wieloma działaniami natury wychowawczej. Przede wszystkim niwelowaniem stereotypów, poznaniem rzeczywistych potrzeb i ograniczeń osób niepełnosprawnych oraz — co chyba najważniejsze — intensyfikacją rzeczywistych kontaktów. Sądzę, że ten ostatni postulat ciągle należy do najważniejszych wyzwań pedagogiki jako nauki stosowanej — ukierunkowanej na zmianę społeczną.

Bibliografia

- Babbie E., 2009: *Podstawy badań społecznych*. Przeł. W. Betkiewicz et al. Warszawa.
- Barnes C., Mercer G., 2008: *Niepełnosprawność*. Przeł. P. Morawski. Warszawa.
- Bauman Z., 1996: *Socjologia*. Poznań.
- Frąckiewicz L., red., 2004: *Wykluczenie. Rewitalizacja. Spójność społeczna*. Katowice—Warszawa.
- Frąckiewicz L., red., 2008: *Przeciw wykluczeniu społecznemu osób niepełnosprawnych*. Warszawa.
- Gajdzica Z., 2007: *Edukacyjne konteksty bezradności społecznej osób z lekkim upośledzeniem umysłowym*. Katowice.
- Gustavsson A., Zakrzewska-Manterys E., 1997: *Wprowadzenie: społeczny kontekst upośledzenia*. W: *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*. Red. A. Gustavsson, E. Zakrzewska-Manterys. Warszawa.
- Kowalik S., 1999: *Psychospołeczne podstawy rehabilitacji osób niepełnosprawnych*. Katowice.
- Krause A., 2000: *Integracyjne złudzenie ponowoczesności (sytuacja ludzi niepełnosprawnych)*. Kraków.
- Lewowicki T., red., 1995: *Społeczności młodzieżowe na pograniczu*. Cieszyn 1995.

- Lewowicki T., Grabowska B., red., 1998: *Młodzi i tolerancja. Studium z pogranicza polsko-czeskiego*. Cieszyn.
- Lewowicki T., Grabowska B., Gajdzica A., red., 2008: *Socjalizacja i kształtowanie się tożsamości — aktualne doświadczenia na pograniczu polsko-czeskim*. Cieszyn—Warszawa—Toruń.
- Lewowicki T., Ogrodzka-Mazur E., Szczurek-Boruta A., red., 2008: *Praca nauczyciela w warunkach wielokulturowości — studia i doświadczenia z pogranicza polsko-czeskiego*. Toruń.
- Maciarz A., 2005: *Spoleczny wymiar niepełnosprawności intelektualnej*. „Szkoła Specjalna”, nr 4.
- Magnuszewska-Otulak G., 2010: *Wykluczenie społeczne osób niepełnosprawnych*. W: *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*. Red. R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss. Warszawa.
- Marzec-Holka K., red., 2005: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce socjalnej*. Bydgoszcz.
- Mikrut A., 1999: *Wybrane metody statystyki opisowej dla pedagogów*. Kraków.
- Nowak A., 2002: *Bezrobocie wśród niepełnosprawnych*. Katowice.
- Nowak A., Syrek E., 2005: *Spoleczno-socjalne aspekty marginalizacji chorych i niepełnosprawnych w społeczeństwie ryzyka*. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce socjalnej*. Red. K. Marzec-Holka. Bydgoszcz.
- Ogrodzka-Mazur E., 2007: *Kompetencje aksjologiczne dzieci w młodszym wieku szkolnym. Studium porównawcze środowisk zróżnicowanych kulturowo*. Katowice.
- Siuta J., red., 2009: *Słownik psychologii*. Kraków.
- Smith D.D., 2008: *Pedagogika specjalna*. Red. nauk. A. Firkowska-Mankiewicz, G. Szumski. Przeł. T. Hołówka, A.P. Zakrzewski. T. 1. Warszawa.
- Söder M., 1989: *The Labell Approach Revisited*. „European Journal of Special Education Needs”, no. 4 (2).
- Sołoma L., 2002: *Metody i techniki badań socjologicznych*. Olsztyn.
- Speck O., 2005: *Niepełnosprawni w społeczeństwie. Podstawy ortopedagogiki*. Przeł. W. Zeidler et al. Przedmowa W. Zeidler. Gdańsk.
- Szczepański M.S., 1995: *Region pogranicza kulturowego a tolerancja etniczna*. W: *Tolerancja — szkice socjologiczne*. Red. A. Rosół, M.S. Szczepański. Częstochowa.
- Szkudlarek T., 1995: *Dialektyka Innego i postkolonialna tożsamość*. W: *Edukacja a tożsamość etniczna*. Red. M. Urlińska. Toruń.
- Sztompka P., 2002: *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków.
- Witkowski L., 2000: *Edukacja humanistyczna. Nowe konteksty dla nowoczesnych nauczycieli*. Warszawa.
- Wojciechowski F., 2005: *Pedagogika specjalna wobec problemu mniejszościowych grup społecznie marginalizowanych*. W: *Pedagogika specjalna — aktualne osiągnięcia i wyzwania*. Red. T. Żółkowska. Szczecin.
- Zaczyński W.P., 1997: *Statystyka w pracy badawczej nauczyciela*. Warszawa.
- Żółkowska T., 2004: *Wyrównywanie szans społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uwarunkowania i obszary*. Szczecin.